

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ: ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Υπό

Μαριλένας Σημίτη

Abstract

CIVIL SOCIETY: NEW FORMS OF COLLECTIVE ACTION

This paper presents the main attributes of New Social Movements, which emerged in Western Europe and the USA during the 70's. New Social Movements presented a significant rupture with the economic and political model, which prevailed in post-war European societies. However, their innovative elements were still bound to the historical cycle they represented. The significant political changes during the 80's were coupled with the gradual demise of New Social Movements and the rise of new forms of collective action in civil society (e.g. Non-Governmental Organisations) (JEL: Z00).

1. Εισαγωγή

Ο όρος κοινωνία των πολιτών αποτελεί σημείο αναφοράς για όσους εξετάζουν σύγχρονες μορφές συλλογικής δράσης, οι οποίες δεν ανάγονται στις ιστορικές διαιρέσεις που ανέδειξαν και παγίωσαν τα σημερινά κομματικά πολιτικά συστήματα. Τόσον ο όρος κοινωνία των πολιτών, όσο και τα πολιτικά φαινόμενα που συσχετίζονται με τον όρο αυτό, αποτελούν αντικείμενο ανανεωμένου διαλόγου στην ακαδημαϊκή κοινότητα¹.

Το άρθρο αυτό φιλοδοξεί να σκιαγραφήσει την ανάδειξη των Νέων Κοινωνικών Κινημάτων (ΝΚΚ) στη Δυτική Ευρώπη τις δεκαετίες του 1970 και 1980². Τα ΝΚΚ αποτέλεσαν στην μεταπολεμική Ευρώπη τις πρώτες νέες μορφές συλλογικής δράσης. Ταυτόχρονα αποτέλεσαν σημείο αναφοράς στον επιστημονικό διάλογο για τη λειτουργία και τις πολιτικές προεκτάσεις της κοινωνίας των πολιτών. Στο συγκεκριμένο άρθρο δεν θα δοθεί ένας «αντικειμενικός ορισμός» της κοινωνίας των πολιτών. Αντίθετα θα εξεταστεί

η ακαδημαϊκή επεξεργασία του όρου σε συνάρτηση με την ανάπτυξη και σταδιακή παρακμή των ΝΚΚ.

2. Νέα Κοινωνικά Κινήματα

Η απαρχή των ΝΚΚ τοποθετείται στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1970, ενώ ως προπομπός των κινήματων αυτών θεωρείται το φοιτητικό κίνημα του '68³. Τα ΝΚΚ αναφέρονται σε μία κατηγορία κινήματων (φεμινιστικό, οικολογικό, κίνημα ειρήνης, αντιπυρηνικό, κίνημα ομοφυλοφίλων, πρωτοβουλίες πολιτών, καταληψίες σπιτιών, οργανώσεις καταναλωτών, κινήματα αντικουλτούρας⁴, κ.λπ.), τα οποία ενσωματώνουν έναν κοινό πυρήνα χαρακτηριστικών και αντλούν μέλη και συμπαθούντες από μία κοινή «δεξαμενή» ενεργών πολιτών. Το σύνολο των κοινωνικών κινήματων σε μία δεδομένη κοινωνία συγκροτεί τον τομέα κοινωνικών κινήματων της κοινωνίας αυτής⁵. Η έκρηξη που παρατηρήθηκε στον τομέα των κοινωνικών κινήματων στις αρχές τις δεκαετίες του 1970 αφορά κυρίως τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Τις δεκαετίες του 1980 και 1990 η σημαντική εμφάνιση ΝΚΚ σε άλλες γεωγραφικές ζώνες (π.χ. Λατινική Αμερική, Ανατολική Ευρώπη) πραγματοποιήθηκε σε διαφορετικές συνθήκες (περιορισμένος τομέας κοινωνικών κινήματων) και με διαφορετικά χαρακτηριστικά (συνεργασία με πολιτικά κόμματα, κυριαρχία εθνικών ζητημάτων, κ.λπ.)⁶.

Η καινοτομία των ΝΚΚ στην Δυτική Ευρώπη μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο μέσα από μία ιστορική ανάλυση του μεταπολεμικού μοντέλου πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης. Τρεις υπήρξαν οι θεμελιώδεις αρχές πάνω στις οποίες βασίστηκε η μεταπολεμική κυβερνητική πολιτική: ασφάλεια από οποιαδήποτε εξωτερική πολεμική απειλή, πολιτική σταθερότητα — συναίνεση και οικονομική πρόοδος⁷. Οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης της κατεστραμμένης από τον πόλεμο Ευρωπαϊκής οικονομίας καθώς και η πολιτική συγκρότηση ενός διευρυμένου κράτους πρόνοιας θέτουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο υλοποιούνται οι επιμέρους κυβερνητικές πολιτικές. Η μεταπολεμική ευρωπαϊκή κοινωνία χαρακτηρίζεται από μία εύρωστη οικονομία, τη διευρυμένη κρατική πρόνοια και παρέμβαση καθώς και την ανάπτυξη κορπορατιστικών δομών που εξασφαλίζουν εργασιακή ειρήνη. Σε εθνικό επίπεδο η επίτευξη πολιτικής σταθερότητας και συναίνεσης εκφράζεται μέσα από την ανάδειξη θεωριών για το τέλος της ιδεολογίας⁸. Η πολιτική συναίνεση σε εθνικό επίπεδο συναρθρώνεται, έστω και αντιφατικά, με την ψυχροπολεμική διαίρεση της διεθνούς κοινότητας σε διαφορετικές ζώνες επιρροής.

Το μεταπολεμικό μοντέλο πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης εισήλθε σε σημαντική πολιτική και οικονομική κρίση με το φοιτητικό κίνημα του '68 και την πρώτη μεγάλη πετρελαϊκή κρίση του '73. Απόρροια της κρίσης αυτής είναι η ανάδειξη στην ακαδημαϊκή κοινότητα ενός νέου διαλόγου για το ζήτημα της ιδεολογίας, της κοινωνικής ταυτότητας και της αντι-συστημικής πολιτικής δράσης. Τα ΝΚΚ εμφανίζονται ως κύριοι εκφραστές και φορείς των νέων αυτών κοινωνικών και πολιτικών αντιθέσεων. Τα καινοτόμα στοιχεία των ΝΚΚ σε σχέση με τους προγενέστερους πολιτικούς θεσμούς (π.χ. πολιτικά κόμματα, εργατικά συνδικάτα), μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε πέντε συμπληρωματικές ενότητες: ιδεολογία, οργανωτική δομή, κοινωνική σύνθεση, πολιτική στρατηγική, νέες κοινωνικές αντιθέσεις.

2.1 Ιδεολογία

Τα πολιτικά αιτήματα των ΝΚΚ δεν εστιάζονται σε υλιστικές αξίες (π.χ. αύξηση των μισθών, οικονομική ανάπτυξη), αλλά σε μετα-υλιστικές αξίες (π.χ. ποιότητα ζωής, προσωπική αυτονομία). Η έμφαση των ΝΚΚ στις μετα-υλιστικές αξίες παρουσιάζεται στη σχετική βιβλιογραφία ως μία σημαντική ιστορική αλλαγή στο σύστημα αξιών της Δυτικής Ευρώπης⁹. Συμβολίζει την ιστορική μετάβαση από τις παραδοσιακές υλιστικές αξίες της βιομηχανικής κοινωνίας σε μία καινούργια ενότητα μετα-υλιστικών αξιών στη μεταβιομηχανική ή την ύστερη καπιταλιστική κοινωνία. Τα ΝΚΚ στον πολιτικό τους λόγο ασκούν έντονη κριτική στην αναπτυξιακή λογική της μεταπολεμικής δυτικοευρωπαϊκής κοινωνίας και στο πολιτικό της σύμβολο, το κράτος πρόνοιας. Τα ΝΚΚ ερμηνεύουν την πολιτική του κράτους πρόνοιας σαν μία πολιτική βασισμένη αποκλειστικά στην οικονομική ανάπτυξη, την διαχείριση των μέσων και τις συλλογικές ρυθμίσεις. Σ' αυτό το μοντέλο τα ΝΚΚ αντιτάσσουν μία σειρά νέων κοινωνικών αιτημάτων που αναδεικνύουν την κοινωνική ταυτότητα, την προσωπική αυτονομία, την έκφραση και την επικοινωνία ως αδιαπραγμάτευτες αξίες. Όμως η κριτική των ΝΚΚ δεν περιορίζεται μόνο στο ιστορικό μοντέλο της μεταπολεμικής κοινωνίας, αλλά καλύπτει τα ίδια τα ιδεολογικά θεμέλια της νεωτερικότητας. Η κριτική, επομένως, των κινήματων αυτών επεκτείνεται, πέραν από τον καπιταλισμό, στις διάφορες εκφάνσεις του σύγχρονου βιομηχανικού πολιτισμού (εμπορευματοποίηση, αστικοποίηση, εκβιομηχάνιση, καταστροφή του περιβάλλοντος, καταναλωτισμός, πολιτικός συγκεντρωτισμός, γραφειοκρατία, κλπ.). Οι εναλλακτικές αξίες των ΝΚΚ εστιάζονται στην οικολογική ισορροπία, τον αντι-ρατσισμό, τον φεμινισμό, τον αντι-μιλιταρισμό, τις ομάδες αυτοσυνείδησης, την άμεση δημοκρατία, τα κοινοτικά σχήματα, κ.λπ.

Ένα σημαντικό στοιχείο των ΝΚΚ είναι η αποφυγή διαμόρφωσης μιάς «δογματολογικής ερμηνείας». Τα ΝΚΚ επιδιώκουν να αρθρώσουν μία «αυτο-περιοριζόμενη ουτοπία»¹⁰ που θα αναγνωρίζει την ύπαρξη πολλαπλών κοινωνικών αντιθέσεων. Στόχος των ΝΚΚ είναι η υπεράσπιση του δικαιώματος στην διαφορετικότητα μέσα στο πλαίσιο μίας ευρύτερης πλουραλιστικής κοινότητας¹¹. Τα ΝΚΚ δεν παραιτούνται από την άρθρωση μιάς ουτοπίας, αλλά από την ιεραρχική αξιολόγηση των κοινωνικών αντιθέσεων που χαρακτηρίζουν μία κοινωνία.

2.2 Οργανωτική Δομή

Η έμφαση των ΝΚΚ στην επικοινωνία, έκφραση και αυτοσυνείδηση, καθώς και η αντίρρηση σε κάθε μορφή ιεραρχίας τα οδήγησε, σε οργανωτικό επίπεδο, στην υιοθέτηση μικρών ευέλικτων σχημάτων, όπου το άτομο μπορεί να διαμορφώσει μία κοινωνική ταυτότητα, αλλά ταυτόχρονα να διατηρήσει την προσωπική του αυτονομία. Σημαντική οργανωτική προϋπόθεση στη διασφάλιση της προσωπικής αυτονομίας είναι η έλλειψη ιεραρχικών δομών και διαδικασιών. Τα ΝΚΚ στέκονται κριτικά απέναντι στους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, καθώς θεωρούν ότι οι θεσμοί αυτοί οδηγούν αναπόφευκτα στο σιδερένιο νόμο της ολιγαρχίας του Michels. Η εναλλακτική πρόταση των ΝΚΚ στηρίχθηκε, αντίθετα, στις αρχές της άμεσης δημοκρατίας και στη δημιουργία μικρών ευέλικτων σχημάτων. Στις περιπτώσεις όπου τα ΝΚΚ υιοθέτησαν αναγκαστικά αντιπροσωπευτικές μορφές οργάνωσης (π.χ. ομοσπονδία, συντονιστικά όργανα), εισήγαγαν παράλληλα νέες καινοτόμες ρυθμίσεις (π.χ. την αρχή της ανακλητότητας, της προσωρινότητας και της εκ περιτροπής εναλλαγής). Εντούτοις, η προσπάθεια των ΝΚΚ να υιοθετήσουν οργανωτικά σχήματα, τα οποία θα διασφάλιζαν την αρχή της άμεσης δημοκρατίας, υπονομεύτηκε πολλές φορές από την ανάδειξη νέων, άτυπων μορφών ιεραρχίας.

2.3 Κοινωνική Βάση

Τα ΝΚΚ δεν αυτοπροσδιορίζονται ως ταξικά κινήματα ή κινήματα ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών. Δεν διεκδικούν, επομένως, το ρόλο πολιτικού εκφραστή μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Αντίθετα, αφορούν την κοινωνία στο σύνολό της. Γι' αυτό ο αυτοπροσδιορισμός τους είναι ευρύτερος και έξω από τις υπάρχουσες πολιτικές και οικονομικές διαφοροποιήσεις (π.χ. Δεξιά - Αριστερά).

Η κοινωνική βάση, όμως, των ΝΚΚ περιορίζεται κυρίως στα «μεσαία στρώματα». Συγκεκριμένα, ο κύριος κορμός τους αποτελείται από τρεις κοινωνικές κατηγορίες:

(1) τα νέα μεσαία στρώματα (ιδιαίτερα άτομα που εργάζονται στον δημόσιο τομέα ή στον τομέα των υπηρεσιών),

(2) άτομα μη ενταγμένα ή κινούμενα στο περιθώριο της αγοράς εργασίας (δηλαδή φοιτητές, άνεργοι, συνταξιούχοι, κ.λπ.)

(3) τμήματα των παλιών μεσαίων τάξεων¹².

Τα ΝΚΚ, επομένως, αποτελούν κυρίως κινήματα μεσαίων στρωμάτων. Όσον αφορά τις μεταβλητές της ηλικίας και της εκπαίδευσης, τα μέλη ή οι συμπαθούντες τα ΝΚΚ είναι συνήθως νέοι (μέχρι 35 ετών) με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Δεδομένου ότι τα μέλη των ΝΚΚ απασχολούνται κυρίως στο δημόσιο τομέα σε τομείς κοινωνικής πρόνοιας ή εκπαίδευσης, έρχονται σε άμεση επαφή με τις αρνητικές πλευρές της γραφειοκρατίας και τις δυσλειτουργίες της κρατικής διοίκησης. Παράλληλα, όμως, διατηρούν μία σημαντική αυτονομία σε σχέση με τη λογική και τις αξίες της αγοράς. Τα μέλη ή οι συμπαθούντες τα ΝΚΚ, επομένως, δεν αποτελούν περιθωριακές ομάδες ή θύματα ενός κοινωνικού αποκλεισμού. Αντίθετα τα ΝΚΚ απαρτίζονται από μεσαία στρώματα που συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνία. Παρ'όλα αυτά υπάρχει ένα στοιχείο περιθωριοποίησης και αποκλεισμού στα μέλη και στους συμπαθούντες τα ΝΚΚ, καθώς δεν ασπάζονται τις κυρίαρχες πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αξίες. Η «περιφερειακή» διάσταση των μελών των ΝΚΚ εντατικοποιήθηκε την δεκαετία του 1980 με την έντονη κριτική στον δημόσιο τομέα και τη συρρίκνωσή του¹³.

2.4 Πολιτική Στρατηγική

Η δράση των ΝΚΚ αποσκοπεί στη διαμόρφωση «δημοκρατικών πεδίων» στην ίδια την κοινωνία των πολιτών, ώστε να υπάρχουν χώροι δημιουργίας και αυτοέκφρασης που θα ανθίστανται στην επεκτατική λογική της κρατικής και της οικονομικής σφαίρας¹⁴. Επομένως, η κοινωνία των πολιτών αποτελεί το πλαίσιο δράσης τους αλλά και τον απώτερο στόχο της πολιτικής τους. Η οριοθέτηση αυτή διαφοροποιεί αυτόματα τα ΝΚΚ από τα πολιτικά κόμματα και τις ομάδες πίεσης. Τα πολιτικά κόμματα έχουν ως στόχο την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας, ενώ οι ομάδες πίεσης απευθύνονται στις πολιτικές ελίτ για την προώθηση συγκεκριμένων πολιτικών. Τα ΝΚΚ, αντίθετα, δεν απαιτούν από το κράτος να τα ενσωματώσει στην πολιτική

του, ούτε απευθύνονται στις πολιτικές ελίτ για την προώθηση συγκεκριμένων πολιτικών.

Τα νέα κοινωνικά κινήματα υιοθετούν πολλαπλές μορφές συλλογικής δράσης (repertoires of action). Τα φάσμα των διαφόρων μορφών συλλογικής δράσης των ΝΚΚ περιλαμβάνει δράσεις όμοιες με εκείνες των κομμάτων και των εργατικών συνδικάτων (διαδηλώσεις, ψηφίσματα, δελτία τύπου, κ.λπ.), αλλά και δράσεις με αντι-συμβατική μορφή (ποδηλατοδρομίες, καθιστικές διαμαρτυρίες, θεατρικά happenings, καταλήψεις). Οι αντισυμβατικές αυτές μορφές δράσεις βασίζονται κυρίως στην παράδοση της πολιτικής ανυπακοής¹⁵.

Καθώς η πολιτική δράση των ΝΚΚ εστιάζεται στην κοινωνία των πολιτών, δεν είναι πάντα άμεσα ορατή στη δημόσια σφαίρα. Για παράδειγμα μικρές φεμινιστικές ομάδες αυτοσυνείδησης σε επίπεδο γειτονιάς είναι πολύ λιγότερο ορατές από τη διαδικασία ψήφισης ενός νομοσχεδίου. Ένας σημαντικός σύμμαχος των ΝΚΚ στη δημοσιοποίηση της δράσης τους και διάχυσης της ιδεολογίας τους είναι τα ΜΜΕ¹⁶. Μία κοινή πολιτική στρατηγική των ΝΚΚ είναι η σκηνοθεσία happenings, ώστε μέσα από την κάλυψη των ΜΜΕ να μπορούν να δημοσιοποιήσουν τα αιτήματά τους.

2.5 Νέες Κοινωνικές Αντιθέσεις

Οι Lipset και Rokkan στην ανάλυσή τους για τη διαμόρφωση και ιστορική εξέλιξη του κομματικού συστήματος στη Δυτική Ευρώπη υποστηρίζουν, ότι το σύστημα αυτό παρέμεινε ουσιαστικά αναλλοίωτο από το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι και τη δεκαετία του 1960¹⁷. Το κομματικό σύστημα της Δυτικής Ευρώπης, υποστηρίζουν, εκφράζει τέσσερις σημαντικές κοινωνικές συγκρούσεις: 1) κεφάλαιο - εργασία (ταξική σύγκρουση), 2) εκκλησία - κοσμικό κράτος (θρησκευτικές συγκρούσεις), 3) ύπαιθρος - πόλη (σύγκρουση μεταξύ βιομηχανικών/εμπορικών και αγροτικών συμφερόντων), 4) περιφέρεια - έθνος κράτος (πολιτιστικές-εδαφικές συγκρούσεις). Το 1975 όμως έχουμε την πρώτη εμφάνιση στη Δυτική Ευρώπη ενός οικολογικού κόμματος (το Ecology Party στην Αγγλία)¹⁸, το οποίο δεν εντασσόταν στις αναλυτικές κατηγορίες των Lipset και Rokkan. Η εμφάνιση των νέων κοινωνικών κινήματων την δεκαετία του 1970, καθώς και η μετέπειτα συγκρότηση πολλαπλών οικολογικών κομμάτων κυρίως την δεκαετία του '80, πυροδότησε έναν έντονο ακαδημαϊκό διάλογο για τις νέες κοινωνικές αντιθέσεις που εκφράζουν τα συγκεκριμένα κινήματα και κόμματα. Ο διάλογος αυτός οδήγησε στη σταδιακή αποκρυστάλλωση δύο

κυρίως θεωρητικών μοντέλων όσον αφορά τις νέες κοινωνικές συγκρούσεις που αναδύονται στις σύγχρονες κοινωνίες: 1) το μοντέλο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας και 2) το μοντέλο του ύστερου καπιταλισμού.

1) *Το μοντέλο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας*: Πολλές αναλύσεις της ταξικής συγκρότησης των σύγχρονων κοινωνιών υποστηρίζουν ότι υπάρχει μία σταδιακή συρρίκνωση της εργατικής τάξης που ακολουθείται από μία σημαντική ανάπτυξη των νέων μεσαίων στρωμάτων κυρίως στον χώρο των υπηρεσιών¹⁹. Κύριο χαρακτηριστικό της μετα-βιομηχανικής κοινωνίας, σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, αποτελεί η αντικατάσταση της βιομηχανικής παραγωγής από την αναπτυσσόμενη βιομηχανία της γνώσης. Ενώ η βιομηχανική κοινωνία χαρακτηριζόταν από την κυρίαρχη και πολωτική αντίθεση κεφαλαίου – εργασίας, η μεταβιομηχανική κοινωνία χαρακτηρίζεται από τις πολλαπλές κοινωνικές αντιθέσεις στη σφαίρα παραγωγής συμβολικών αγαθών (π.χ. κουλτούρα, πληροφόρηση, απεικόνιση)²⁰. Αυτό σημαίνει ότι οι κυρίαρχες κοινωνικές αντιθέσεις δεν βρίσκονται πλέον στον χώρο εργασίας, αλλά στη σφαίρα της παραγωγής της γνώσης. Η μετατόπιση αυτή των κοινωνικών αντιθέσεων οδηγεί και στην άμβλυση των ταξικών αντιθέσεων, καθώς η μεταβιομηχανική κοινωνία χαρακτηρίζεται από την κοινωνική ετερογένεια και τον κοινωνικό κατακερματισμό. Αποτέλεσμα αυτών των δομικών αλλαγών είναι η υποβάθμιση του ρόλου της εργατικής τάξης και η ανάδειξη νέων κοινωνικών υποκειμένων (νέα κοινωνικά κινήματα), τα οποία εκφράζουν τις πολλαπλές κοινωνικές αντιθέσεις όχι πλέον στη σφαίρα παραγωγής αλλά σ' αυτή της γνώσης. Η μετατόπιση των κοινωνικών αντιθέσεων χαρακτηρίζεται σε επίπεδο αξιών από τη μετάβαση από τις υλιστικές αξίες της βιομηχανικής κοινωνίας στις μετα-υλιστικές αξίες της μετα-βιομηχανικής κοινωνίας (πχ. ποιότητα ζωής, κοινωνική ταυτότητα, έκφραση)²¹. Τα νέα κοινωνικά κινήματα, σε αυτό το μοντέλο, καθώς αποτελούν τα νέα κυρίαρχα κοινωνικά υποκείμενα των σύγχρονων κοινωνιών, αποτελούν ταυτόχρονα και τους κύριους εκφραστές των νέων αυτών μετα-υλιστικών αξιών.

2) *Το μοντέλο του ύστερου καπιταλισμού*: Το μοντέλο αυτό υιοθετεί την υπόθεση εργασίας του μεταβιομηχανικού μοντέλου, ότι, δηλαδή, υπάρχει η ανάδειξη νέων κοινωνικών αντιθέσεων που περιορίζουν τον κεντρικό ρόλο που έπαιζε στη βιομηχανική κοινωνία η παραγωγή. Σε αντίθεση όμως με το προγενέστερο μοντέλο, εξετάζει τις αλλαγές στο ίδιο το καθεστώς συσσώρευσης, καθιστώντας έτσι δυνατή την κατανόηση της επίδρασής τους πάνω στην κοινωνική δυναμική²². Το μοντέλο του ύστερου καπιταλισμού στηρίζεται σε τρεις άξονες: α) την εμφάνιση του νεο-κορπορατισμού, β)

την αποικιοποίηση του «βιόκοσμου» από τις σφαίρες της οικονομίας και του κράτους και γ) την «μεταφορντική» (post-fordism) οργάνωση της παραγωγής.

Α) *Νεο-κορπορατισμός*: Στη μεταπολεμική Ευρώπη τα πολιτικά κόμματα και τα εργατικά συνδικάτα αποτέλεσαν μέρος μιάς ευρύτερης πολιτικής συναίνεσης, η οποία στηριζόταν στην αποδοχή της λογικής της αγοράς ως της κυρίαρχης διανεμητικής αρχής των οικονομικών πόρων με αντάλλαγμα την εξασφάλιση υψηλών δεικτών απασχόλησης. Τα πολιτικά κόμματα μαζί με τα εργατικά συνδικάτα εξέφρασαν την ανάγκη για οικονομική ανάπτυξη, αναδιανομή και ταξική συναίνεση, με αποτέλεσμα ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος να αρθρωθεί γύρω από την οικονομία και τα ταξικά συμφέροντα, αποκλείοντας την αντιπροσώπευση αιτημάτων που αφορούσαν διαφορετικές κοινωνικές σφαίρες²⁴. Παράλληλα η θεσμοποίηση των σχέσεων κεφαλαίου–εργασίας και κράτους ανέδειξε τον νεο-κορπορατισμό ως την κυρίαρχη μορφή διαμεσολάβησης συμφερόντων. Παρά την κυριαρχία στη Δυτική Ευρώπη ενός «κοινωνικού» κορπορατισμού, ο οποίος προϋποθέτει την ύπαρξη μιάς ισχυρής και αυτόνομης κοινωνίας πολιτών²⁵, οι δομές διαμεσολάβησης συμφερόντων που αναπτύχθηκαν οδήγησαν στον πολιτικό αποκλεισμό πολλών κοινωνικών υποκειμένων που δεν συμμετείχαν στις δομές αυτές. Τα νέα κοινωνικά κινήματα αμφισβήτησαν τον πολιτικό αποκλεισμό που ενυπήρχε στην κυρίαρχη πολιτική συναίνεση και, υιοθετώντας αντισυμβατικά μέσα, εξέφρασαν την ευρύτερη αντίθεσή τους στο μεταπολεμικό πολιτικό εποικοδόμημα και στις αξίες που αυτό αντιπροσώπευε²⁶.

Β) *Βιόκοσμος*: Η θεωρία των νέων κοινωνικών κινήματων παρουσιάζει τα κινήματα αυτά ως μορφές αντίστασης στη διευρυνόμενη επέκταση του κράτους και της οικονομίας στον «βιόκοσμο»²⁷. Από το τέλος του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται μία σταδιακή επέκταση της κρατικής παρέμβασης με στόχο τη διασφάλιση της ισορροπίας του συστήματος. Η κρατική παρέμβαση στην ίδια την οικονομική διαδικασία μετέβαλε αποφασιστικά την σχέση μεταξύ οικονομίας και πολιτικού συστήματος. Η ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς αντικαταστάθηκε σταδιακά από τη λογική της κρατικής παρέμβασης για τη σταθεροποίηση και ανάπτυξη της οικονομικής σφαίρας. Η κρατική παρέμβαση και διαχείριση στηριζόταν στην αρχή της δυνατότητας ελέγχου της εξέλιξης των κοινωνικών συστημάτων με τη βοήθεια της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου. Επομένως τόσο στη σφαίρα της οικονομίας όσο και της κρατικής διαχείρισης επικράτησε μία εργαλειολογική. Στον ύστερο καπιταλισμό η αλλαγή των ορίων μεταξύ του «συστήματος» (οικονομία, κράτος) και των «βιοκόσμων», που στηρίζονται στην αρχή της «επι-

κοινωνιακής αλληλόδρασης», προκαλεί τις νέες κοινωνικές αντιθέσεις και συγκρούσεις. Τα νέα κοινωνικά κινήματα εκφράζουν τις αντιθέσεις αυτές με την αντίστασή τους στην επέκταση του κράτους και της οικονομίας και την αντιπαράθεση ανάμεσα στην επικοινωνιακή αλληλόδραση και στη στρατηγική δράση. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τον εργαλειακό λόγο του συστήματος που προσδιορίζει τα κοινωνικά ζητήματα ως τεχνικά, τα νέα κοινωνικά κινήματα εκφράζουν έναν λόγο «χειραφέτησης» που επαναφέρει τα ζητήματα αυτά ως αντικείμενα διαλόγου και συλλογικών αποφάσεων με απώτερο στόχο την δημιουργία ενός δημοκρατικού κοινωνικού συστήματος χωρίς αποκλεισμούς. Κάθε τύπος κοινωνικού σχηματισμού επιβάλλει τις δικές του μορφές κοινωνικής καταπίεσης.

Γ) *Μετα-φορντισμός*: Η ηγεμονία του φορντικού συστήματος παραγωγής που χαρακτήριζε την μεταπολεμική Ευρώπη αρχίζει να κλονίζεται στο τέλος της δεκαετίας του 1960 και αρχές της δεκαετίας του 1970. Το φορντικό μοντέλο, το οποίο στηριζόταν: 1) στην αλυσίδα παραγωγής, 2) στην τυποποιημένη και μαζική παραγωγή προϊόντων και 3) στις μεγάλης κλίμακας επενδύσεις, προϋπέθετε την ύπαρξη μεγάλων και σταθερών αγορών²⁹. Η παρατηρούμενη οικονομική στασιμότητα, η μείωση της παραγωγικότητας και ο αυξημένος ανταγωνισμός από την Ιαπωνία και τις Νέες Βιομηχανικές Χώρες, που παρατηρήθηκαν στις αρχές του 1970, οδήγησαν σε μία κρίση του ίδιου του φορντικού μοντέλου εκβιομηχάνισης. Κύριο αντικείμενο κριτικής του φορντικού μοντέλου αποτέλεσε η περιορισμένη δυνατότητα ευελιξίας και προσαρμογής του στις ολοένα αυξανόμενες διακυμάνσεις της αγοράς. Τα νέα μοντέλα βιομηχανικής παραγωγής («μετα-φορντικά» ή «νέο-φορντικά») που αναπτύχθηκαν εισήγαγαν νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά τα οποία αφορούσαν την ευελιξία: (1) των προϊόντων (ευελιξία στην ποσότητα και ποιότητα), 2) των μεθόδων παραγωγής (τεχνική και τεχνολογική ευελιξία), 3) της στρατηγικής του μάρκετινγκ (όχι τυποποιημένες αγορές αλλά μικρότερα μερίδια αγοράς με ειδικές προδιαγραφές)³⁰. Τα νέα στοιχεία οργάνωσης της παραγωγής στηρίζονταν σε σημαντικές αλλαγές και στην ίδια την εργασιακή διαδικασία. Η υποβάθμιση των τεχνικών δεξιοτήτων των εργαζομένων, στο πλαίσιο της μαζικής και τυποποιημένης παραγωγής του φορντικού μοντέλου, αντικαταστάθηκε από την πολυ-ειδίκευση και συνεχή επανειδίκευση των εργαζομένων με στόχο την ικανότητα προσαρμογής στις συνεχείς αναπροσαρμογές της χρήσης των μηχανημάτων. Επομένως, η εισαγωγή του μετα-φορντικού μοντέλου στην παραγωγική διαδικασία οδήγησε: 1) στην αποκέντρωση και την κυριαρχία της μικρο-μεσαίας

κλίμακας, 2) σε μηχανήματα γενικής και πολλαπλής χρήσης και 3) στην ευρεία ειδίκευση.

Η κρίση του φορντισμού δεν αποτέλεσε μόνο κρίση ενός συγκεκριμένου μοντέλου συσσώρευσης, αλλά και της πολιτικής μορφής (φορντιστικό κράτος) που το πλαισίωσε. Η μαζική παραγωγή προϋπέθετε μαζική κατανάλωση, επομένως και υψηλούς εργατικούς μισθούς για να μπορούν οι εργαζόμενοι να ανταποκριθούν στο ρόλο τους ως καταναλωτές. Επιπλέον, το μοντέλο του φορντισμού δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί χωρίς τη σημαντική παρέμβαση του κράτους και την ανάπτυξη νεο-κορπορατιστικών δομών που εξασφάλιζαν τον έλεγχο της βιομηχανικής παραγωγής³¹. Ως εκ τούτου, το μοντέλο του φορντισμού συνδέεται ιστορικά με την ιδεολογική κυριαρχία του κεϋνσιανισμού, τον υψηλό βαθμό κρατικής παρέμβασης και τον κεντρικό ρόλο των εργατικών συνδικάτων στην διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών. Το νέο μοντέλο του μεταφορντισμού χαρακτηρίζεται ιστορικά από πίο αποκεντρωμένες μορφές παραγωγής, την αυξανόμενη κριτική στην ακαμψία της κρατικής γραφειοκρατίας, το τέλος της πολιτικής συναίνεσης του νεο-κορπορατισμού και τον αυξανόμενο κοινωνικό κατακερματισμό³². Η κριτική στο ιστορικό μοντέλο του φορντισμού (οικονομική ανάπτυξη, κρατική παρέμβαση και ομογενοποίηση) από τα νέα κοινωνικά κινήματα τέμνεται σε πολλά σημεία με την κριτική που ασκήθηκε στο ίδιο μοντέλο από τις πολιτικές δυνάμεις του νεοφιλελευθερισμού. Έστω και αντιφατικά, τα δύο αυτά διαφορετικά τμήματα του πολιτικού φάσματος ανέδειξαν στην κριτική τους τα αδιέξοδα του φορντιστικού μοντέλου και πρόβαλαν αξίες (π.χ. επανεκτίμηση του ατόμου έναντι της συλλογικότητας) που αποτέλεσαν τα θεμέλια του μεταφορντισμού.

3. Ο Ιστορικός Κύκλος των Νέων Κοινωνικών Κινήματων

Στην ανάλυση που προηγήθηκε τα ΝΚΚ αποτελούν κοινωνικά υποκείμενα που εκφράζουν ευρύτερες δομικές αλλαγές στην κοινωνία. Αποτελούν, επομένως, έκφραση μιάς κοινωνίας που βρίσκεται σε μετασχηματισμό και αναζητά νέες μορφές άρθρωσης. Τα ΝΚΚ εκπληρώνουν τον ρόλο αυτόν μέσα από μία διαδικασία «κοινωνικής αυτοπαρατήρησης και αυτοπεριγραφή» που επιδιώκει να επιδράσει «πάνω στην κοινωνία, σαν τάχα αυτό να συνέβαινε απ' έξω»³³. Αναπόφευκτα, επομένως, τα ΝΚΚ δεν μπορούν να δραστηρεύσουν από ορισμένα σημαντικά χαρακτηριστικά του ιστορικού τους κύκλου, όπως: 1) της αντι-κρατικής ταυτότητας, 2) της εθνικής εμβέλειας δράσης.

3.1 Η Αντι-Κρατική Ταυτότητα

Όπως έχει προαναφερθεί, τα ΝΚΚ χαρακτηρίζονται από την έντονη αντι-κρατική τους ταυτότητα. Στόχος των νέων ΝΚΚ είναι η δημιουργία «δημοκρατικών» χώρων στην κοινωνία των πολιτών και η προστασία τους από την επέκταση της κρατικής λογικής. Το κράτος στο εσωτερικό των εθνών — κρατών ταυτίζεται με τον αυταρχισμό, την ιεραρχία, τη γραφειοκρατία και την ομογενοποίηση. Το κράτος στη διεθνή κοινότητα ταυτίζεται με τον οικονομικό ανταγωνισμό και τον μιλιταρισμό. Η έντονη αυτή αντι-κρατική ταυτότητα των ΝΚΚ συναρτάται με την σημαντική ανάπτυξη του κράτους στα πλαίσια του οικονομικού και πολιτικού μοντέλου της μεταπολεμικής Ευρώπης. Οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ), αντίθετα, που συγκροτήθηκαν μέσα σε ένα νεο-φιλελεύθερο πλαίσιο εντάσσουν τις δράσεις τους στη συνεργασία με ένα κράτος, το οποίο έχει συρρικνωθεί σημαντικά. Επομένως, ο αντικρατικός χαρακτήρας των ΝΚΚ αποτελεί την άλλη όψη ενός διευρυσμένου και ισχυρού Κεϋνσιανισμού.

3.2 Η Εθνική Εμβέλεια Δράσης

Τα ΝΚΚ αποτέλεσαν νέες μορφές συλλογικής δράσης που είχαν ως στόχο την υπέρβαση του εθνικού επιπέδου μέσα από την άμεση διασύνδεση του τοπικού με το υπερεθνικό επίπεδο. Ενδεικτικό της πολιτικής στρατηγικής των ΝΚΚ υπήρξε το δημοφιλές σύνθημα του οικολογικού κινήματος «Σκέψου παγκόσμια, δράσε τοπικά»³⁴. Το όραμα των ΝΚΚ στηριζόταν σε πολίτες συμμετοχικούς στις διαδικασίες μιας αυτοδιαχειριζόμενης τοπικής κοινωνίας και αλληλέγγυους στους συμπολίτες της παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών. Ανάμεσα όμως στην ιδεολογία των ΝΚΚ και την πολιτική τους πράξη υπήρξε μία σημαντική ασυνέχεια, που σημασιοδοτεί τα ιστορικά όρια του όλου εγχειρήματος. Η δράση των ΝΚΚ στην πράξη παρέμενε εγλωβισμένη στα πλαίσια του έθνους — κράτους. Η εθνική εμβέλεια δράσης των ΝΚΚ θα αποτελέσει και ένα σημαντικό στοιχείο διαφοροποίησης με την μετέπειτα λειτουργία των ΜΚΟ. Μόνη εξαίρεση αποτέλεσε το κίνημα ειρήνης, το οποίο πέτυχε τη διαμόρφωση ενός ενιαίου μετώπου μέσα από τον κοινό συντονισμό της δράσης των κινήματων στη Δυτική Γερμανία, Βρετανία, Ιταλία, το Βέλγιο και την Ολλανδία³⁵. Όμως, στο σύνολό τους τα ΝΚΚ αποτελούν τμήμα μιάς ιστορικής περιόδου όπου οι ρυθμοί της παγκοσμιοποίησης δεν είχαν ακόμη εντατικοποιηθεί στο βαθμό που να επιτρέπουν τη συγκρότηση σταθερών κοινωνικών δικτύων σε υπερεθνικό επίπεδο.

4. Κοινωνία των Πολιτών

Η ακαδημαϊκή ανάγνωση των ΝΚΚ ως κινημάτων χειραφέτησης προσδιόρισε και τον ορισμό της κοινωνίας των πολιτών στη σχετική βιβλιογραφία. Η κριτική των ΝΚΚ στα πολιτικά κόμματα, τις κορπορατιστικές δομές, το κράτος και τη λογική της αγοράς οδήγησε σε έναν στενό ορισμό της κοινωνίας των πολιτών. Η κοινωνία των πολιτών ταυτίζεται με τις θετικές ελευθερίες των πολιτών στα πλαίσια ενός συμμετοχικού μοντέλου δημοκρατίας. Η κοινωνία των πολιτών αποτελείται, επομένως, από πολιτικά υποκείμενα που διαθέτουν έναν υψηλό βαθμό αυτονομίας κατά τον προσδιορισμό των συλλογικών τους συμφερόντων. Στη θεωρία των ΝΚΚ η κοινωνία των πολιτών αποτελεί υπόσχεση ελευθερίας και δημιουργίας³⁶. Ο στενός αυτός ορισμός της κοινωνίας των πολιτών, αυτόματα, αποκλείει από τον όρο όλες εκείνες τις σφαίρες της πολιτικής και της οικονομίας, όπου υπάρχουν αντιθέσεις, ιεραρχία και εξουσία. Η διπολική αυτή λογική (ελευθερία/δημιουργία - εξουσία/υποταγή) που χαρακτήρισε τη θεωρία των ΝΚΚ θα τροποποιηθεί με την ανάδειξη νέων μορφών συλλογικής δράσης (ΜΚΟ), οι οποίες θα προβάλλουν την δυνατότητα αμοιβαίας ενδυνάμωσης της κοινωνίας των πολιτών, του κράτους και της οικονομίας.

5. Συμπεράσματα

Ο ιστορικός κύκλος των ΝΚΚ έκλεισε στο τέλος της δεκαετίας του 1980 με τη σταδιακή θεσμοποίηση των κινημάτων (π.χ. οικολογικά κόμματα) και την ανάδειξη των ΜΚΟ ως νέων μορφών συλλογικής δράσης στην κοινωνία των πολιτών, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Ο νέος αυτός ιστορικός κύκλος παρουσιάζει ένα διαφορετικό σύνολο χαρακτηριστικών. Η αντι-κρατική ταυτότητα των ΝΚΚ αντικαθίσταται πλέον από την τμηματική και εξειδικευμένη συνεργασία των ΜΚΟ με το κράτος³⁷. Ο αντι-συστημικός χαρακτήρας των ΝΚΚ αντικαθίσταται από έναν κατακερματισμό των στόχων και των αιτημάτων. Σε αυτό το νέο πλαίσιο, η κοινωνία των πολιτών συνεχίζει να συμβολίζει τον πολιτικό χώρο αυτο-οργάνωσης των πολιτών. Όμως, σε αντίθεση με τα ΝΚΚ, το πολιτικό σύστημα παύει να προσλαμβάνεται ως ένα κλειστό σύστημα πολιτικών ανταγωνισμών. Τέλος, η εθνική εμβέλεια δράσης υποχωρεί μπροστά στην ανάπτυξη διεθνών δικτύων συνεργασίας. Με την ανάδειξη των ΜΚΟ και την εμφάνιση του κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης ο ακαδημαϊκός διάλογος εστιάζεται πλέον στη διεθνή κοινότητα και στη δυνατότητα ανάπτυξης μίας νέας παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών.

Υποσημειώσεις

1. Ο όρος κοινωνία των πολιτών καταγράφεται για πρώτη φορά στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Ο Σκωτσέσιμος Διαφωτισμός και οι εννοιολογικές διευκρινίσεις των Hegel, Marx και Gramsci αποτελούν την θεωρητική βάση για τις σύγχρονες επιστημονικές αναλύσεις του όρου. Ενώ η «κοινωνία των πολιτών» έχει σημαντικές ιστορικές ρίζες στο παρελθόν, το παρόν άρθρο ασχολείται με την αναβίωση του όρου στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα ως αποτέλεσμα της ανάδειξης νέων μορφών συλλογικής δράσης.

2. Υπάρχουν τρεις διαφορετικές σχολές στην ανάλυση των κοινωνικών κινημάτων: 1) το κλασικό μοντέλο (*classical model*), το οποίο διαμορφώθηκε κυρίως στην Αμερική τις δεκαετίες 1920-60 και περιλαμβάνει τις εξής θεωρίες: J-Curve Theory of Revolution, Relative Deprivation, Mass Society Theory, Collective Behaviour, 2) η θεωρία κινητοποίησης πόρων (*resource-mobilization*), η οποία επίσης επικράτησε στην Αμερική, αλλά τις δεκαετίες '70-'80. Το μοντέλο αυτό βασίζεται κυρίως στην ανάλυση του Mancur Olson για την λογική της συλλογικής δράσης μέσα στο ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο της σχολής της ορθολογικής επιλογής (*rational choice*) και 3) η θεωρία των νέων κοινωνικών κινημάτων (*new social movement theory*) που κυριάρχησε στην Ευρώπη τις δεκαετίες '70-'80. Το άρθρο αυτό υιοθετεί το τελευταίο πλαίσιο ανάλυσης, διότι είναι το μόνο που προσφέρει μία μακρο-θεωρία των ιστορικών αλλαγών στις σύγχρονες κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης.

3. Dalton R., Kuechler M., Buerklin W., (1990) *"The Challenge of New Movements" in Dalton R., Kuechler M., Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*", New York, Oxford University Press.

4. Στα κινήματα αντικουλτούρας συμπεριλαμβάνονται και τα subcultural και τα countercultural κινήματα. Στην πρώτη περίπτωση (subcultural) η έντονη έμφαση στην ταυτότητα και την κοινότητα συνδυάζεται με μία πολιτική εσωστρέφειας, ενώ στη δεύτερη περίπτωση (countercultural) η έμφαση στη ταυτότητα συνδυάζεται με εξωστρεφείς πολιτικές πρακτικές που είναι κυρίως συγκρουσιακές. Βλέπε Kriesi H., Koormans R., Dyvendak W., Giugni M., (1995) *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*, London, UCL.

5. Kriesi H., (1996) "The Organisational Structure of New Social Movements in a Political Context, in McAdam D., McCarthy J., Zald M., *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilising Structures, and Cultural Framings*, Cambridge, Cambridge University Press.

6. Σημαντική είναι η συνεισφορά των Escobar, Arturo και Alvarez, Sonia στην ανάλυση των νέων κοινωνικών κινημάτων στην Λατινική Αμερική. Βλέπε Escobar A., Alvarez S., (1992), *The Making of Social Movements in Latin America: Identity, Strategy and Democracy*, Oxford, Westview Press.

7. Offe C, (1987), "Challenging the Boundaries of Institutional Politics: Social Movements since the 1960s" in Maier, C, *Changing Boundaries of the Political*, Cambridge, Cambridge University Press.

8. Bell D., (1960), *The End of Ideology*, Glencoe, IL:Free Press.

9. Inglehart R., Flanagan, S., (1987), "Value Change in Industrial Societies", *American Political Science Review*, vol. 81, no.4.

10. Arato A., Cohen J., (1991), «Κοινωνία των Πολιτών και Κοινωνική Θεωρία», *Λεβιάθαν*, 10, σελ. 92.
11. Cohen J., (1985), "Strategy or Identity?", *Social Research*, vol. 52, no. 4.
12. Offe, βλ. υποσ. 7.
13. Olofsson G., (1988), "After the Working — Class Movement? An Essay on what's 'New' and what's 'Social' in the New Social Movements", *Acta Sociologica*, vol. 31.
14. Habermas, J. (1981) "New Social Movements", *Telos*, no. 49
15. Το "civil rights movement" έχει αποτελέσει μία σημαντική πολιτική παράδοση για τα νέα κοινωνικά κινήματα σε σχέση με την συλλογική οργάνωση επεισοδίων πολιτικής ανυπακοής. Βλέπε Klandermans, B. (1992) "New Social Movements and Resource Mobilisation: The European and the American Approach Revisited" in Rucht D., *Research on Social Movements: The State of the Art in Western Europe and the U.S.A* , Frankfurt, Campus.
16. Dalton, Kuechler, Buerklin, βλ. υποσ. 3.
17. Lipset S. M., Rokkan S., (1967) *Party Systems and Voter Alignments*, New York, Free Press.
18. Το πρώτο οικολογικό κόμμα σε παγκόσμια κλίμακα ιδρύθηκε το 1972 στη Νέα Ζηλανδία. Για την Ευρώπη βλέπε Richardson D., Rootes C. (1995), *The Green Challenge: the Development of Green Parties in Europe*, London, Routledge.
19. Giddens A., Mackenzie G., (1982) *Social Class and the Division of Labour* Cambridge, Cambridge University Press; Esping-Andersen, Gosta (April 1992) *Post-Industrial Class Structures: An Analytical Framework*, Working Paper 38, Centre for Advanced Studies in the Social Sciences, Juan March Institute, Madrid.
20. Touraine Alain, (1985) "An Introduction to the Study of Social Movements", *Social Research*, vol. 52, no. 4.
21. Inglehart, Flanagan, βλ. υποσ. 9.
22. Epstein B. (1990) "Rethinking Social Movement Theory", *Socialist Review*, vol. 20, no. 1.
23. Bowles S., Gintis H., (1982) "The Crisis of Liberal Democratic Capitalism: The Case of the United States", *Politics & Society*, vol. 11, no. 1.
24. Hirsch, J. (1988), "The Crisis of Fordism, Transformation of the 'Keynesian Security State', and New Social Movements", *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, vol. 10.
25. Scmitter C. Ph., (1974) "Still the Century of Corporatism ?", *Review of Politics*, 36.
26. Boggs, C, (1995) "Rethinking the Sixties Legacy: From New Left to New Social Movements" in Lyman S., *Social Movements: Critiques, Concepts, Case Studies* London, Macmillan.
27. Habermas J., βλ. υποσ. 14.

28. Habermas J., (1970), *Toward a Rational Society: Student Protest, Science, and Politics*, Boston, Beacon Press.

29. Λυμπεράκη, Αντιγόνη, (1990) «Στον Αστερισμό της Ευελιξίας: Μετα-φορντικά συστήματα βιομηχανικής οργάνωσης και η Ευέλικτη Εξειδίκευση», *Θέσεις*, αρ. 32.

30. Λυμπεράκη, *ibid.*

31. Buechler S., (2000) *Social Movements in Advanced Capitalism: The Political Economy and Cultural Construction of Social Activism*, Oxford, Oxford University Press.

32. Holloway J., Bonefeld W., (1993), *Μεταφορντισμός & Κοινωνική Μορφή*, Αθήνα, Εξάντας.

33. Luhmann, N., (1990), «Αντιπροσώπευση και Αυτοπαρατήρηση: Τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα», *Λεβιάθαν*, 6, σ. 32.

34. Οι προτάσεις του Ελληνικού οικολογικού φορέα «Ένωση Πολιτών» στο *Δελτίο των «Συνεργαζόμενων Οικολογικών Εναλλακτικών Κινήσεων και Ομάδων»* αποτελούν αντιπροσωπευτικό κείμενο της ευρύτερης οικολογικής αντίληψης: «Απώτερο όραμά μας σε πανευρωπαϊκό επίπεδο είναι η Ενωμένη Ομόσπονδη Ευρώπη πέρα από τους σημερινούς πολιτικοστρατιωτικούς αμυντικούς συνασπισμούς που θα έχει ξεπεράσει την έννοια του έθνους-κράτους και θα αποτελείται από ισοδύναμες περιφέρειες με βάση τις γεωγραφικές, ιστορικοπολιτιστικές και κοινωνικές τους ιδιομορφίες που θα είναι όλες εξ ίσου σεβαστές», *Δελτίο*, τεύχος 8, Ιανουάριος 1989, σ. 22.

35. Το 1979 η συμφωνία των Ηνωμένων Πολιτειών με τις κυβερνήσεις πέντε Ευρωπαϊκών χωρών (Δυτική Γερμανία, Βρετανία, Ιταλία, Βέλγιο, Ολλανδία) για την εγκατάσταση πυραύλων Pershing και Cruise, οδήγησε στη συγκρότηση ενός κοινού μετώπου, αποτελούμενου από τα κινήματα ειρήνης και τα αντι-πυρηνικά κινήματα των χωρών αυτών. Rochon, T., (1990) "The West European Peace Movement and the Theory of New Social Movements", in Dalton, Kuechler, βλ. υποσ. 3.

36. Cohen J., Arato A. (1995) *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, Massachusetts Institute of Technology Press.

37. Τσακρακλίδου, Σοφία (1998) «Προς μία νέα αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών», *Κοινωνία των Πολιτών*, τεύχος 1, 1998.

Βιβλιογραφία

Bell, D., (1960), *The End of Ideology*, Glencoe, IL: Free Press.

Boggs, C., (1995) "Rethinking the Sixties Legacy: From New Left to New Social Movements" in Lyman S., (ed.) *Social Movements: Critiques, Concepts, Case Studies*, London, Macmillan.

Bowles S., Gintis, H. (1982) "The Crisis of Liberal Democratic Capitalism: The Case of the United States", *Politics & Society*, vol. 11, no. 1.

Buechler, St., (2000) *Social Movements in Advanced Capitalism: The Political Economy and Cultural Construction of Social Activism*, Oxford, Oxford University Press.

Cohen J., Arato A., (1991) «Κοινωνία των Πολιτών και Κοινωνική Θεωρία», *Λεβιάθαν*, 10.

- Cohen J., Arato A., (1995) *Civil Society and Political Theory* (Cambridge, Massachusetts Institute of Technology Press).
- Cohen J., (1985), "Strategy or Identity?", *Social Research*, vol. 52, no. 4.
- Dalton R., Kuechler M, Buerklin W., (1990) "The Challenge of New Movements" in Dalton, Kuechler, *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*, New York, Oxford University Press.
- Delia Porta D., Diani M., (1999) *Social Movements: An Introduction*, Oxford, Blackwell.
- Δελτίο των Συνεργαζόμενων Οικολογικών Εναλλακτικών Κινήσεων και Ομάδων, Ιανουάριος 1989, τεύχος 8.
- Epstein B., (1990) "Rethinking Social Movement Theory", *Socialist Review*, vol. 20, no. 1.
- Escobar A., Alvarez S., (eds.) (1992) *The Making of Social Movements in Latin America: Identity, Strategy and Democracy*, Oxford, Westview Press.
- Esping-Andersen Gosta (April 1992) *Post-Industrial Class Structures: An Analytical Framework*, Working Paper 38, Centre for Advanced Studies in the Social Sciences, Juan March Institute, Madrid.
- Giddens, A. and Mackenzie, G. (eds.) (1982) *Social Class and the Division of Labour*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Habermas J., (1981) "New Social Movements", *Telos*, no. 49.
- Hirsch J., (1988) "The Crisis of Fordism, Transformation of the "Keynesian Security State", and New Social Movements", *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, vol. 10.
- Holloway J., Bonefeld W., (1993) *Μεταφορντισμός & Κοινωνική Μορφή*, Αθήνα, Εξάντας.
- Inglehart R., Flanagan, S. (1987) "Value Change in Industrial Societies", *American Political Science Review*, vol. 81, no. 4.
- Jenkins C, Klandermans B., (eds.) (1995) *The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements*, London, UCL Press.
- Klandermans B. (1992) "New Social Movements and Resource Mobilisation: The European and the American Approach Revisited" in Rucht D. (ed.) *Research on Social Movements: The State of the Art in Western Europe and the U.S.A.* (Frankfurt, Campus).
- Kriesi, H. (1996) "The Organisational Structure of New Social Movements in a Political Context", in McAdam D., McCarthy J., Zald M., *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kriesi H., Koopmans R., Dyvendak W., Giugni M., (1995), *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*, London, UCL.
- Lipset S. M., Rokkan S., (eds.) (1967), *Party Systems and Voter Alignments*, New York, Free Press.

- Luhmann N., (1990) «Αντιπροσώπευση και Αυτοπαρατήρηση: Τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα», *Λεβιάθαν*, 6.
- Λυμπεράκη Αντιγόνη, (1990) «Στον Αστερισμό της Ευελιξίας: Μετα-φορντικά συστήματα βιομηχανικής οργάνωσης και η Ευέλικτη Εξειδίκευση», *Θέσεις*, αρ. 32.
- Melucci A. (1996) *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Morris A., Mueller Mc., (eds.) (1992) *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven, Yale University Press.
- Offe, C. (1987) "Challenging the Boundaries of Institutional Politics: Social Movements since the 1960s" in Maier, Ch. (ed.) *Changing Boundaries of the Political*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Olofsson G., (1988) "After the Working — Class Movement? An Essay on what's "New" and what's "Social" in the New Social Movements", *Acta Sociologica*, vol. 31.
- Richardson D., Rootes C., (ed.) (1995) *The Green Challenge: the Development of Green Parties in Europe*, London, Routledge.
- Rochor. T., (1990), "The West European Peace Movement and the Theory of New Social Movements", in Dalton R., Kuechler M., Buerklin W., (eds.) *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*, New York, Oxford University Press.
- Schmitter Ph. C, (1974) "Still the Century of Corporatism?", *Review of Politics*, 36.
- Touraine A. (1985) "An Introduction to the Study of Social Movements", *Social Research*, vol. 52, no. 4.
- Τσακρακλίδου Σ., (1998) «Προς μία νέα αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών, *Κοινωνία των Πολιτών*», τεύχος 1.
- Olson M., (1991), *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.